

Lietuvių užkalbėjimai XX ir XXI amžių sandūroje

Daiva VAITKEVIČIENĖ

Tautosakos rinkimas ir tyrimai didele dalimi priklauso nuo jiems palankaus laiko. Palankus vėjas jau bene dešimtmetį pučia į lietuvių užkalbėjimų bures: po ilgos pertraukos imta skelbti straipsnius ir originalių tekstų publikacijas (M. Zavjalova, R. Balkutė, D. Černiauskaitė), apginta M. Zavjalovos disertacija, Lietuvių literatūros ir tautosakos institute sukaupia užkalbėjimų duomenų bankas (sudarytoja D. Vaitkevičienė), rengiamas akademinis jų leidinys. Lietuvoje užkalbėjimams stinga dėmesio, šio žanro tyrimų istorija netolydi, su dideliais pertrūkiais. Nuo užrašymo pradžios jie sulaukė daugiau užsieniečių susidomėjimo? A. Benzenbergerio, E. Volterio, A. R. Niemio, V. J. Mansikos. Užkalbėjimai buvo publikuojami Vokietijoje, Suomijoje, Rusijoje. Tik 1951 m. pasirodė J. Balio iš Lietuvių tautosakos archyvo fondų parengta rinktinė *Liaudies magija ir medicina*. Bet ir šis leidinys buvo išleistas ne Lietuvoje, o Bloomingtone (JAV)... Naujausioji užkalbėjimų publikacija? Ritos Balkutės elektroninis leidinys *Liaudies magija: užkalbėjimai, maldelės, pasakojimai XX a. pab. – XXI a. pr. Lietuvoje*. Sudarytoja Rita Balkutė; spec. redaktorė Marija Zavjalova [CD-ROM]. – Vilnius: Lietuvių liaudies kultūros centras, 2004. Leidėjas – Lietuvių liaudies kultūros centras, tačiau pati kompaktinė plokštelė parengta Maskvoje, bendradarbiaujant su Rusijos mokslų akademijos Pasaulinės literatūros instituto Šaltinių tyrinėjimo ir informacinių technologijų skyriumi. Leidinio mokslinis konsultantas ir techninis redaktorius yra šio skyriaus vadovas habilituotas daktaras V. Kliausas, pagarsėjęs kaip slavų užkalbėjimų sistemintojas, slavų užkalbėjimų siužetų duomenų bazės kūrėjas ir sisteminių rodyklių sudarytojas. Specialioji redaktorė – M. Zavjalova, lietuvių ir slavų užkalbėjimų tyrinėtoja. Leidinį iliustruoja nepaprastai gražūs dailininkės Dalios Lovčikienės piešiniai.

Publikacija unikali visų pirma tuo, kad didžiąją jos dalį sudaro vieno žmogaus, pačios leidinio sudarytojos, užrašyti tekstai. Tai vienas iš nedaugelio atvejų, kai profesionalus rinkėjas, suvokdamas savo darbo vertę, sugeba jį padaryti prieinamą tyrėjams ir visiems besidomintiems. Šis darbas dar kartą įrodo, kad vienas žmogus sistemingai dirbdamas gali labai daug nuveikti. Jei ne ši publikacija, niekas nepatikėtų, kad XX ir XXI amžių sandūroje dar galima užrašyti tiek tekstų (leidinyje iš viso paskelbta per 500 garso /vaizdo įrašų; iš jų ne mažiau kaip pusė – užkalbėjimų, kiti – pasakojimai, sakmės, tikėjimai, apeigų aprašymai). Palyginti su LLTI sukaupia lietuvių užkalbėjimų duomenų baze (apie 1400 lietuviškų tekstų), Rita Balkutė, užrašiusi ir paskelbusi ne mažiau kaip 200 lietuviškų užkalbėjimų, padidino negausų užkalbėjimų fondą net septyntadaliu!

Antra vertus, leidinys stebina ne tik medžiagos gausa, bet ir retais ar iki šiol visai neužfiksuotais užkalbėjimais. Pavyzdžiu galėtų būti Šalčininkų rajone Mištūnų kaime užrašytas tekstas, kuriame užfiksuota tradicinė maginė formulė „perkant vaiką“:

Vieno žmogaus vaikai vis mirė ir mirė. Tai tokius burtus darė. Mano mamos vaikai – kiek buvo, kiek gimė, ciek suaugo ir ti kito žmogaus [irgi kiek vaikų buvo, ciek suaugo]. Tai mano

mamų paėmė už „mamų“, o kitų žmogų – už „tėvų“, ir [jie] buvo „pirkciniai tėvai“. [Jie tų vaikų „pirko“]:

– Parduok man šitų vaikų.

[O jau tėvai sako:]

– [Pirk].

Nu ir davė, kap seniau, už lenkų ti zlotų, ti paskiau nunešė tuos pinigus bažnyčion, an apierų padėjo, nu ir užaugo [tas vaikas]. Tai šitap „pirkciniai“ tėvai [buvo]: kam dera vaikai, kam auga, [tiems] pardavinėjo. Mes buvom sepcynios ir visos užaugom. Tai buvo Versecko Stasys ir mano mama „papirkti“ (Pateikė Veronika Ginevičienė-Verseckaitė, g. 1915 m.)

O štai kitas variantas užrašytas Noškūnų kaime, Varėnos rajone:

– Ką reikia daryti, jei vaikas gimsta ir miršta, neauga?

– Nu tai, sako, reikia, kad kas papirkit jį. Mūs ir mama sakė, kad vienai moteriškei... Tokis Liudvikas Juzas buvo. Skerdžius buvo ar kap ti. Dar atajo, sako, o miršta ir miršta vaikai, tai dabar motufė sakys:

– Liudvikai, pirkim vaikų.

– Oj, oj, Monikula, ką aš darysiu?

– Pirk, pirk, pirk, bus mūs.

Ji išėmė pinigų [ir padavė]. Nu ir liepė tuos pinigus bažnyčion an apierų nuneš ir padėc.

(Pateikė leva Turonienė-Zalanskaitė, g. 1911 m.)

Tradicinis prekybinio sandėrio dialogas liaudies magijoje dažnai buvo vartojamas norint nugydyti karpas, niežus ar kitas odos ligas, tačiau jo vartojimas vaikų gyvenimo bei mirties aplinkybėmis yra unikalus. O *Liaudies magijoje* paskelbti net keleri variantai!

Ne tik medžiagos unikalumas ir gausa yra labiausiai krentantys į akis naujojo leidinio bruožai. Tai bene pirmas interaktyvus elektroninis lietuvių tautosakos šaltinių leidinys. Čia pa-

teikti ir tekstai, ir nuotraukos bei faksimilės, ir net trys valandos (!) filmuotos medžiagos. Filmuota tautosakos medžiaga iki šiol iš viso nebuvo publikuojama skaitmeniniu pavidalu, tad tai didelė naujovė. Užkalbėjimų vaizdo įrašai labiau negu bet kurio kito žanro turi neįkainojamą vertę. Visi anksčiau daryti garso įrašai buvo atlikti ne realaus ar imituojamo užkalbėjimo metu, bet užrašinėtoji prašant padiktuoti tekstą. O *Liaudies magijoje* yra apie 20 vaizdo įrašų, kuriuose užkalbėtojas demonstruoja patį užkalbėjimo atlikimą (dalis užkalbėjimų šiuose įrašuose atliekami lenkų ir rusų kalbomis), imituodamas gydymo situaciją. Vaizdo įrašuose užfiksuota daug subtilių detalių, kurių niekaip nepavyksta užrašyti vien klausinėjant pateikėją.

Besidžiaugiant interaktyviu tautosakos leidiniu, norėtusi pakalbėti apie tokių leidinių privalumus. Elektroninio ir tipografinio leidinio galimybės labai skiriasi, kiekvienu atveju yra savi privalumai ir trūkumai. Kaip *Liaudies magijos* elektroniniame leidinyje panaudojamos skaitmeninio formato galimybės?

Didžiausias skaitmeninių leidinių privalumas yra įvairiapusė paieška. Tarkim, jei informacija sukaupta duomenų bazės pavidalu, atlikti paiešką galima pagal daugelį parametrų (pvz., tautosakos pateikėjas, užrašymo vieta, laikas ir t.t.). Elektroninės knygos neretai būna PDF formatu, tokiu atveju galima atlikti ribotą paiešką; pavyzdys? *Lietuvių religijos ir mitologijos šaltinių I* tomo elektroninė versija (čia galime iš turinio keliauti tiesiai į reikiamą skyrių; atsispausdinti reikalingą fragmentą ir t.t.). *Liaudies magijos* elektroninis leidinys vartotojui nesuteikia jokios paieškos galimybių. Leidinys sukonstruotas kaip geografinis medis, ant kurio šakų suverti tekstai, vaizdai ir garsai, tačiau juos pamatyti ar išgirsti galime tik iš lėto užkopę kamienu, slinkdami nuo šakelės ant šakelės, kol pamatome pumpurą – užkalbėjimą vienu iš trijų pavidalų; ir tik jį praskleidę, sužinosime, ar tai tekstas, ar garso / vaizdo įrašas (tiesa, jei kompiuteryje nėra atitinkamų programų, vaizdų ir garsų galime iš viso nepamatyti). Visas leidinys paremtas geografiniu principu: pvz., nesunkiai surasime užkalbėjimus ir pasakojimus iš Marcinkonių k., tačiau tikrai nelengva bus peržiūrėti visus užkalbėjimus nuo gyvatės įkandimo: turėsime susirasti šią poziciją rodyklėje, pavadintoje „Žanrai“, kur nors ant popieriaus pasižymėti vietoves, iš kurių surasta užkalbėjimų nuo gyvatės įkandimo, o tuomet jau naudotis geografiniu medžiu, ieškoti visų pasižymėtų vietovių, ir tik tada rasime tai, ko ieškome. Kadangi kiekvienas tekstas / įrašas yra atskirame dokumente, tokia peržiūra užtruks labai ilgai. Čia kur kas greičiau būtų vartoti tipografinį leidinį...

Analogiškas kelias laukia naudojantis rodykle „Kalba“, peržiūrint, pvz., tik rusiškus, lenkiškus ar latviškus duomenis (latviškų užkalbėjimų užrašyta iš Kretingos rajono latvių – kuršininkų). Kiek lengviau bus susirasti reikalingą pateikėją, jo tekstus ar įrašus. Bet ir čia reikės kelių žingsnių: pirmiausia susirasti reikalingą asmenį abėcėlinėje pateikėjų rodyklėje, o po to, išdėmėjus jo gyvenamąją vietą, keliauti geografiniu medžiu.

Taigi paieškos galimybės leidinyje apsunkintos, o peržiūros sistema irgi verčia kelti klausimą, ar geografinis raktas tikrai yra efektyviausias pristatant lietuvių maginius tekstus. Tokį pasirinkimą gal lėmė slavų užkalbėjimų tyrimo tradicija? Stengiantis aprėpti Rusijos platybes, geografiniai duomenys tikrai labai svarbūs. Tuo tarpu Lietuvoje vargu ar turime pagrindo skirti arealines užkalbėjimo tradicijas.

Atskiro aptarimo vertas folkloristinės metodikos klausimas. Įvade, parašytame sudarytojos R. Balkutės ir dr. M. Zavjalovos, glaustai, bet profesionaliai apžvelgtas užkalbėjimų žanras, tyri-

nėjimai, šaltiniai. Pristatant leidinio sudarymo principus, atkreipiamas dėmesys, kad leidinio pagrindinę medžiagos dalį sudaro užkalbėjimai ir nuo jų gana sunkiai atskiriamos maldelės, o „kitų magijos formų medžiaga čia pateikiama ne kaip savarankiškų žanrų (daugeliui jų, be jokios abejonės, reikėtų skirti atskiras publikacijas), o tiek, kiek ji yra susijusi su užkalbėjimo tradicija: paaiškina ją (pasakojimai, sakmės, tikėjimai, draudimai), yra artima paskirtimi, raiška (maginiai veiksmai, apsaugos priemonės, būrimai)“. Įvade trumpai apibūdinamas kiekvienas žanras; kai kurie apibrėžimai yra verti ir rimtesnių mokslinių diskusijų. Štai „maginės apeigos“ apibūdinamos kaip „maginis ritualas, kuris nebūtinai yra lydimas užkalbėjimais. Tai veiksmai, kurių dėka stengiamasi pasiekti tam tikro tikslo: išgydyti ligą ar paveikti orą ir t.t. Kartais tokių apeigų metu kalbama minimaliai (pavyzdžiui, skaičiuojami užrišami mazgeliai ar sukalbami poteriai) arba iš vis nekalbama“. Maginė apeiga pateikiama anksčiau mūsų cituotas pavyzdys apie vaiko „pardavimą“. Kyla klausimas, kodėl toks standartinis dialogas traktuojamas ne kaip užkalbėjimas, o „maginė apeiga“, juk analogišką dialoginę struktūrą turi ne vienas užkalbėjimas, tarp jų ir leidinyje daugeliu variantų reprezentuotas užkalbėjimas nuo grizo (imituojamas grizo kirtimas kirviu, vienas klausia „Ką kerti?“, kitas atsako „Grižą!“).

Neaiškumų yra ir skiriant kitus žanrus. Ypač dažnai painiojami sakmės ir pasakojimo žanrai; pasitaiko ne vienas atvejis, kai pasakojimas apie užkalbėjimus ar užkalbėtoją pavadintas sakme (pvz., *Sakmė „Apie užkalbėtoją ant vėjo“*, *Sakmė „Kaip Sakolnykas iš Inturkės užkalbėjo koją“* ir kt.). Nors įvade išskiriamas būrimo žanras, leidinyje būrimai painiojami su užkalbėjimais (plg.: *Užkalbėjimas, kad susapnuotum būsimą vyrą, užkalbėjimas, kad susapnuotum mylimą* ir kt.). Žanrų ribas nustatyti kartais išties nelengva, tad peršasi mintis, kad sudarant leidinį gal išvis nereikėjo stengtis griežtai apibrėžti tekstų žanrų, juo labiau, kad, kaip pabrėžiama pačioje leidinio įvado pradžioje, leidinyje nėra pretenduojama į galutinę žanrinę klasifikaciją.

Ir dar viena akivaizdi problema, neleidžianti netgi šioje recenzijoje korektiškai pacituoti vieno ar kito pavyzdžio: leidinys neturi nei puslapių, nei tekstų numeracijos, tad neįmanoma perteikti tikslų nuorodų! Su šia problema pirmiausia susidurs tie, kurie norės pasinaudoti vertingais leidinio tekstais. O tokių atsirastų tikrai nemažai.

Tuo galima būtų ir užbaigti šį rašinį, dar sykį primenant apie didelę leidinio vertę ir šiek tiek apgailestaujant dėl kai kurių nepatogumų. Bet kur kas svarbiau, manau, pasveikinti leidinio sudarytoją, publikavusią pirmą tokią stambią savo kolekcijos dalį, ir išreikšti viltį, kad po šio leidinio seks ir kiti.

PUBLICATIONS

Lithuanian exorcism in the clash of the 20th and 21st centuries

Daiva VAITKEVIČIENĖ

Author gives a notice on the newest publication of incantations, which is the most updated electronic edition titled Folk magic: incantations, prayers, stories in Prussian Lithuania in the late 19th and 21st centuries. Compiler Rita Balkutė, editor Marija Zavjalova [CD-ROM]. – Vilnius, Lithuanian Folk Culture Centre, 2004. Overall, irrespective of some drawbacks in terms of technology the publication is very innovative and revolutionary.